

УДК 821.161.2.09"XIX"

Дуркалевич В.В.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ЛЕКТУРА І ТОПОГРАФІЯ. БІБЛІОТЕКА У ДРОГОБИЦЬКИХ ТЕКСТАХ ІВАНА ФРАНКА

Анотація. У статті запропоновано компаративне прочитання дискурсивних («Допис про дрогобицьку гімназію», «Ученицька бібліотека в Дрогобичі») та художніх («Борис Граб», «Гірчичне зерно») текстів, комплементарних у проблемно-тематичному та концептуальному планах. Показано, у який спосіб наративізуються і семантично переплітаються категорії місця, лектури й культурної ідентичності у текстах із виразним автобіографічним профілем. Підкреслено, що потреба науково-публіцистичного й художнього опрацювання подібних проблемно-тематичних аспектів може свідчити про те, що книжка, бібліотека, читання сприймалися І. Франком не лише як матеріал для фактографічно-статистичних студій, але й як важлива підстава для літературного моделювання (авто)ідентифікаційних процесів у широкій культурній перспективі.

Ключові слова: читання, книга, бібліотека, культурна ідентичність, місце.

Durkalevych Viktoriia

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

READING AND TOPOGRAPHY. LIBRARY IN DROHOBYCH TEXTS BY IVAN FRANKO

Summary. The article deals with the relationships that exist between categories of reading, topography and cultural identity in the context of I. Franko's autobiographical discourse. Complementary, in the conceptual and thematic aspects, discursive and artistic texts, which includes compendious research «The amendment about the Drohobych gymnasium» (1878), «The student library in Drohobych» (1878) as well as short stories «Borys Hrab» and «The mustard seed», placed in the collection of stories «Little Myron and other stories» (1903) have been analyzed in the article. An important structural feature of all analyzed texts is the principle of autobiography and related mechanisms of memory discourse. I. Franko spent several years in Drohobych, each of the texts is based on his experience of the place, the system of school education and attempts of creating his own library. In both «The amendment about the Drohobych gymnasium» and «The student library in Drohobych» I. Franko focuses on the peculiarities of the starting and functioning of informal student societies. He stresses that the core of each such society was a student's library. For I. Franko, informal student societies and libraries were expressions of independent and free thinking, able to oppose the school system of the time with its prohibitions, restrictions, primitive mechanism of cramming and lack of respect for the student. Therefore, student societies and libraries are considered by the author of a brief issue as a distinct and conscious resistance gesture, a kind of antisystem activity. I. Franko reveals the dependence that exists between the library and the society: the richer and more diverse the library, the more advanced the student community. The author of the issue also emphasizes the importance of creative and constructive relationships between teachers and students, as well as on the role of exchange of thoughts and books. To the problem of books, reading, libraries, as well as the principles of independent thinking, creative communication I. Franko also refers in his artistic works, in short stories «Borys Hrab» and «The mustard seed», which outline thoughts expressed at the end of the 1870s in brief issue «The amendment about the Drohobych gymnasium» and «The student library in Drohobych». Both works are based on the author's memories, but they show an idealized and realistic model for creating a cultural identity of the reader. Comparative reading of brief issue «The amendment about the Drohobych gymnasium» and «The student library in Drohobych» as well as two short stories «Borys Hrab» and «The mustard seed», reveals the ways of narrativising and intertwining the categories of place, reading and identity in autobiographical text. Drohobych becomes an area in which reading is constituted as confrontational and at the same time self-creative practice. Parallel, scientific-publicist and artistic, drafting of such problematic and thematic aspects can testify to the fact that the book, library, reading, was perceived by I. Franko not only as a material for factual and statistical studies, but also as an important basis for literary modeling (self) identification processes in a broad cultural perspective. Further research suggests expansion of the contextual and comparative aspects of the above-mentioned problems, which will enable to advance understanding of the cultural-historical dynamics of the reader's experience connected with certain topography.

Keywords: reading, book, library, cultural identity, place.

Постановка проблеми. «В оточенні книжок Франко жив завжди» [1, с. 9], напише Я. Мельник, звертаючи одночасно увагу на результат такого сталою читання, що проявилися передусім у вигляді інтертекстуальності у сфері художнього мислення й колосальної ерудиції вченого дослідника, «великого книголюбів та книгознавців» [1, с. 9]. Звідси, серед іншого, зацікавлення постаттю І. Франка у перспективі широко окресленого поняття культури книжки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці культури читання, феноменології й аксіології лектури, історії і типології процесів

рецепції, а також видавничій та колекціонерській діяльності І. Франка присвячено чимало статей і монографій. Тут варто згадати кілька праць, які з'явилися у продуктивному для франкознавства 2006 році. Йдеться, зокрема, про книги: «Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти» Б. Якимовича, «Пророк у своїй вітчизні» (передусім розділ «Франко та його читачі») Я. Грицака, «Франко і/не Каменярь» Т. Гундорової, «...І остання частина дороги. Іван Франко: 1908-1916» Я. Мельник. До проблеми книги і читання зверталися у своїх статтях також З. Гузар, М. Гольберг, Р. Голик. Цій

проблематиці присвячено й розділ «Видавнича справа» у томі «Іван Франко: дух, наука, думка, воля». Про Франкове зацікавлення гімназійною бібліотекою пишуть дрогобицькі історики у статті «Іван Франко і Дрогобич», заміщеній в колективній праці «Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.)».

Переломним моментом в історії української бібліології сталася, однак, проваджена від 2005 р. праця над укладенням науково-бібліографічного опису особистої бібліотеки І. Франка. Підготовка видання ведеться відділом рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Досі з'явилися два, із запланованих чотирьох, томи – «Бібліотека Івана Франка: науковий опис» (2010, 2015). Науковці вказують, що «В Україні існує єдина особиста бібліотека такого обсягу і рівня» [2, с. 656], зазначаючи також її особливий статус на тлі тогочасних приватних книгозбірень Львова [3, с. 1017]. Цілісний, у концептуальному і фактографічному плані, погляд на понад дванадцятитомову бібліотеку І. Франка запропонувала цитована вже Я. Мельник у статті, що відкриває перший том видання «Бібліотека Івана Франка: науковий опис». Особливу увагу дослідниця звертає на генезу бібліотеки, способи і шляхи її збагачення, виокремлює її часові (від ХVІ до початку ХХ ст.), мовні, тематичні і проблематичні аспекти, здійснює реконструкцію читацьких зацікавлень власника бібліотеки, показує засяг його контактів з найбільшими бібліотеками, книгарнями й антикварнями світу, підкреслює роль праці науковця в архівах різних інституцій, наголошує на глибокому усвідомленні письменником цінності і значення власної книгозбірні як загального національного добра, що проявилось, зокрема, у бажанні передати бібліотеку Науковому товариству імені Шевченка у Львові. Авторка статті вболіває також над невідворотними stratami, яких зазнала бібліотека ще за життя її власника, а також у 70-80-х рр. ХХ ст.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На окрему увагу заслуговує система симультанічності мислення, яка проявилася, зокрема, у спробах І. Франка артикулювати проблематику культурної ідентичності у її зв'язках із читацькою практикою, вписаною у відповідні часові і просторові координати.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є показати залежності, які існують між категоріями лектури, топографії і культурної ідентичності у контексті автобіографічного дискурсу І. Франка.

Виклад основного матеріалу. Для глибшого розуміння ролі і значення читання для І. Франка як мислителя і письменника варто розглянути у компаративному плані низку концептуально і тематично комплексарних текстів, до яких належать невеличкі розвідки «Допис про дрогобицьку гімназію» (Дзвін: галицько-українська збірка, 1878), «Ученицька бібліотека в Дрогобичі» (Молот: галицько-українська збірка, 1878) і оповідання «Борис Граб» (Зоря, 1890; передрук зі змінами у збірці «Малий Мирон і інші оповідання», 1903) та «Гірчичне зерно» (1903).

«Допис про дрогобицьку гімназію» і «Ученицька бібліотека в Дрогобичі» – це невеличкі за обсягом студії двадцятидволітнього автора, який

намагається показати причини різючих змін у дрогобицькій гімназії 70-х рр. ХІХ ст. та їхній вплив на життя учнівської спільноти. До цих негативних змін відносить автор передусім постійну ротацію учительського складу, а також деструктивну шкільну систему, яка «немов умисне вирахована на те, щоби зробити й найспосібнішого ученика туманом, недоумком» [4, с. 21]. Пересічним, часто позбавленим належних знань й педагогічного досвіду, із браком поваги до учнів й відтак без поваги з боку учнів, новоприбулим бельфрам І. Франко протиставляє справжніх учителів за покликанням, яких пам'ятає ще з молодших гімназійних класів. До таких учителів він відносить Ед. Гікеля, М. Антоневича, Ю. Турчинського, А. Дронжека, Я. Осмульського. Їхню дидактично-виховну поставу окреслює І. Франко у наступний спосіб: «Всі ті люди, поминувши їх позашкільні погляди та діла, були дійсними приятелями молодіжці, уміли єднати собі її прихильність і довірливість, поступали в школі оглядно, тактовно і по найбільшій часті безсторонньо, заохочували оскільки мож до самостійного мислення, до застанови над предметом, до котрого вміли збудити цікавість. Не диво затим, що, маючи таких учителів, Дрогобицька гімназія принадувала до себе молодіж з інших гімназій, – що поміж молодіжкою розвивалося життя товариське, будилося щире заняття наукою і навіть сучасними питаннями, більше політичної натури» [5, с. 11]. Особливою увагою і великою шаною обдаровує І. Франко Е. Міхонського – «доброго, розумного, мислячого, хоть і трохи ексцентричного чоловіка» [5, с. 11], учителя математики, філософії і психології у вищих і нижчих класах гімназії протягом 1862-1871 рр. У «Дописі про дрогобицьку гімназію» Е. Міхонський охарактеризований як позасистемна особистість, «одна з найпередніших "сил" гімназії» [5, с. 10]. Саме він механічному зазубрюванню протиставляв необхідність при звичаювання учнів до «порядного, логічного мислення» [5, с. 10]. Відтак неголослівно виявилася заміщена у «Sprawozdaniu Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Przemysłu za rok szkolny 1878» інформація про особу померлого Е. Міхонського: «Учитель за покликанням, сумлінний і старанний у виконанні обов'язків; скромний у спілкуванні, поблажливий, ввічливий, залишив небіжчик про себе добру згадку» [6, с. 42]. У «Дописі про дрогобицьку гімназію» й «Ученицькій бібліотеці в Дрогобичі» авторіві залежить на обговоренні важливого питання інтелектуального життя гімназійної молоді, життя, що виходить поза «шкільний регулямін», творить окремий світ автентичних зацікавлень і спільної діяльності. Йдеться про учнівські науково-літературні товариства. І. Франко зауважує, що від 1868 р. у Дрогобичі було 4 таких товариства, відповідно організованих, зі складками і статутами. Три з них т. зв. загальні, до яких приймалося без огляду на національність й одне руське (як зауважує автор, «дуже слабе і недовговічне» [5, с. 12]). Засідання товариств зазвичай відбувалися раз на місяць узимку й два-три рази влітку. Під час зібрань «розбирано зміст прочитаних книжок, читано власного вибору розправи і повістки, декламовано і т. д.» [5, с. 12]. Існування такого товариства охоплювало 3-4 роки, що пов'язувалося передусім із тривалістю навчання учнів. І. Франко

наголошує на тому, що «осередком, огнищем кожного такого товариства була бібліотека» [4, с. 15], одночасно взаємну залежність між ними: чим більша й добірніша бібліотека, тим розвиненіше й більше товариство. Така бібліотека становила протиположність для «убогої» гімназійної бібліотеки, з якої, однак, книги «визичувалися та читалися нарозхват» [5, с. 11]. Автор наводить приклад одного із перших товариств (існувало під кінець 1860-х), закладеного і підтримуваного переважно поляками, у розпорядженні котрого «було звиш 500 томів досить добрих книжок» [5, с. 12]. Для порівняння: засоби гімназійної учнівської бібліотеки у 1876 р. становили 553 томи, 26 зошитів, а учительської бібліотеки відповідно: 2116 томів, 650 зошитів, 142 ілюстрації, 54 мапи і 13 атласів [7, с. 32–33].

На основі отриманих матеріалів (йдеться про книжковий каталог за 1873/1874 рр.) І. Франко намагається реконструювати читацьку культуру одного з останніх й найслабших учнівських товариств. Докладний аналіз каталогу показує, що він містить 224 позиції, з яких 138 українською мовою, 19 польською, 68 німецькою. Наступні важливі дані автор отримав після поділу книжок на наукові і белетристичні. У першій категорії опинилися праці зі сфери: етнографії (14), історії (14), філософії і естетики (6), теології (11), природничих наук і господарства (8), економіки (4), статистики (4), літератури (16), політики (12), а також 21 збірників і альманахів, 21 часописів науково-літературного, літературно-політичного і політичного характеру. Особливу увагу І. Франко звертає на обсяг і якість праць зі сфери природознавства, історії, етнографії, економіки і статистики. Старається також збагнути, які позиції, як часто і в якій кількості випозичалися. У цьому плані ситуація виглядала наступним чином: протягом трьох місяців (від листопада 1873 до кінця січня 1874) з 33 читачів 14 (серед яких жінка) випозичало тільки раз на три місяці по одній або дві книжки, 5 (серед яких 3 жінки) випозичало два рази по одній чи по дві книжки. Однак були й такі (12 учнів), що випозичали у згаданій період 7-18 разів і прочитали від 10 до 31 книжок. Тематика книжок, що випозичалися, охоплювала: белетристику (125), часописи (61), альманахи (16), статті і книги з історії (15), етнографії (13), книжки про літературу (13), політичні брошури (10), праці з філософії і естетики (2), природознавства (1), мовознавства (2), економіки (2). З художньої літератури найчастіше випозичалися: повісті І. Нечуя (15 разів), Г. Квітки-Основ'яненка (14), Марка Вовчка (1), М. Гололя (3), М. Куліша (1), Ф. Шиллера (3), Й. В. Гете (1). Не випозичалися натомість поеми Дж. Байрона, так само, як й деякі книги з етнографії і природознавства.

І. Франко порушує також питання виникнення і збагачення учнівської книгозбірні. Перше джерело – це т. зв. «вступне», що вносилося під час заснування товариства, і яке досить часто складалося не лише з книжок, але й з таких текстових фрагментів, як «старосвітські, дідівські шпаргали, політичні брошури, неповні та попрочитовані річники давніх газет» [4, с. 18]. Наступним джерелом були щомісячні складки, з котрих певна сума призначалася на закупівлю книжок. Аналі-

зований І. Франком каталог показує такі цифри: 8 ринських 50 крейцерів товариство видало на: 2 природничі брошури (44 крейцари), 4 книжки з галузі історії (1 ринський 56 крейцерів), найбільше видавалося на белетристику – 8 повістей і 4 поетичних книжки (6 гульденів). Автора «Ученицької бібліотеки в Дрогобичі» цікавлять не тільки числа, назви, прізвища, він прагне також підкреслити роль і значення неформальних учнівських товариств з їх «огнищами» у формі бібліотек. Для І. Франка, товариства і бібліотеки були виразом самостійного і вільного мислення, здатного протиставитися тогочасній системі шкільництва з її заборонами, обмеженнями, примітивним механізмом зазубрювання і відсутністю поваги до учня. Відтак учнівські товариства і бібліотеки розглядаються дослідником як виразний і свідомий жест спротиву, своєрідна антисистемна активність: «Природа людська, а особливо молода, незіспута, хоть і недосвідчена та малознаюча, не подається так легко. Глухе, несвідоме противенство зводить найспосібніших учеників до купи в ученицьке товариство, каже їм лучитися разом, засновувати бібліотеку, шукати способів до якого такого розвитку поза системою» [4, с. 21–22].

Порушені у розвідках «Ученицька бібліотека в Дрогобичі» й «Допис про дрогобицьку гімназію» теми і проблеми знайшли своє продовження у художніх текстах, передусім в згаданих уже оповіданнях «Борис Граб» та «Гірчичне зерно», розміщених у збірці «Малий Мирон і інші оповідання». Передмова до збірки містить низку важливих теоретико-методологічних положень, котрі мали б вплинути на формування специфіки тогочасного рецептивного поля: «Оповідання, зібрані в отському томику, в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних рисах хід виховання сільського хлопчини перед 30-40 роками, починаючи від перших проблисків власного думання, а кінчаючи найвищими ступенями середньої школи» [8, с. 457]. Підкреслюється також специфіка й презентаційна густота згаданого автобіографізму. Найбільш розбудованим у цьому плані є оповідання «Гірчичне зерно», яке зараховується автором до мемуаристики. Натомість оповідання «Борис Граб» опиняється на протилежному боці накресленої у передмові автобіографічної перспективи: «Найменше автобіографічного має в оповіданні «Борис Граб», хоча й тут фігура Міхонського включно до назви зрисована з дійсності» [8, с. 457]. В обидвох оповіданнях важливе місце займає проблематика неконвенційної позашкільної лектури, творчого й інспіруючого спілкування, а також самостійного систематичного мислення. В оповіданні «Борис Граб» показано модель взірцевих взаємин між оригінальною і симпатичною постаттю гімназійного вчителя і здібним, обдарованим незвичною пам'яттю й фізичним спритом, однак занедбаним, учнем. Учитель Міхонський ділиться із Борисом Грабом книжками із власної бібліотеки, працює над його читацькою поставою, заохочує до вивчення мов, спонукає критично і самостійно мислити. Ідеалізований учитель проголошує гасла ідеальної школи: «Так само і гімназія вчить вас володіти духовними органами, виробляє пам'ять, порядне думання, систематичність, а нарешті критич-

ність. Отсе мета гімназії. Гімназія се та ж гімнастика, лише на широкій, духовій основі» [9, с. 179]. З постаттю Міхонського пов'язується також запропонована І. Франком цілісна програма праці над літературним твором, ширше – програма дослідження літературної культури окремої епохи. Наскільки важливою була ця програма для І. Франка показують зміни, зроблені у другій редакції оповідання. Докладний аналіз цих змін та їх значення для франкової концепції лектури здійснив свого часу М. Гольберг [10].

В оповіданні «Гірчичне зерно» (Із моїх споминів) увага наратора зосереджується на показі взаємин між головним персонажем (виступає під прізвиськом автора) і його набагато старшим співрозмовником – «старим» Лімбахом, великим поціновувачем книг, батьком на рік молодшого від І. Франка учня дрогобицької гімназії. До знайомства з І. Франком підштовхнула старого Лімбаха цікавість, зумовлена інформацією про приватну книгозбірню гімназиста. Це справді була незвична бібліотека, яка у 1874/1875 рр. налічувала біля 500 позицій, часто рідкісних екземплярів, що не мали відповідників в учнівській гімназійній бібліотеці. Варто тут нагадати, що фонди учнівської бібліотеки у 1876 р. становили лише 553 позиції. Відвідини старим Лімбахом Франкової «станції» дають можливість говорити про накопичувану роками багатомовну й багатожанрову книгозбірню. Своєю чергою, бібліотека Лімбаха – це «прибита до стіни полицка, на якій видно було також книжки, накидані досить безладно купками або поставлені хребтами назверх» [11, с. 324]. В оповіданні «Борис Граб» читати вчиться талановитий хлопець, у «Гірчичному зерні» персонажі вчать читати

навзаєм. Ексцентричний і суб'єктивний, із упередженнями щодо французької літератури, слабкими знаннями у галузі української і польської літератур, однак із живим й оригінальним мисленням, старий Лімбах відкриває перед гімназистом принадний світ англійської й німецької літератури: «Кожда розмова з ним то був вилет у якісь повітряні краї, в немежовані степи духового життя, естетичних питань та привабливих творів людської фантазії, де всякі питання дійсного, практичного життя, а властиво тої мізерії, що нас окружала, шезали, попросту переставали існувати» [11, с. 328].

Висновки і пропозиції. Порівняльне прочитання невеличких розвідок «Допис про дрогобицьку гімназію», «Ученицька бібліотека в Дрогобичі» та оповідань «Борис Граб» і «Гірчичне зерно» показує, у який спосіб наративізуються й переплітаються категорії місця, лектури й ідентичності в автобіографічному тексті. Дрогобич стає простором, у якому читання конституюється як конфронтативна й одночасно автокреативна практика. Потреба науково-публіцистичного й художнього опрацювання подібних проблемно-тематичних аспектів може свідчити про те, що книжка, бібліотека, читання, сприймалися І. Франком не лише як матеріал для фактографічно-статистичних студій, але й як важлива підстава для літературного моделювання (авто) ідентифікаційних процесів у широкій культурній перспективі. Подальші дослідження передбачають розширення контекстуального й компаративного аспектів окресленої у статті проблематики, що дасть можливість поглибити розуміння культурно-історичної динаміки читацького досвіду, вписаного у рамки відповідної топографії.

Список літератури:

1. Мельник Я. Бібліотека Івана Франка. *Бібліотека Івана Франка: науковий опис: у 4 томах*. Т. 1. Київ, 2010. С. 9–29.
2. Федорук О. Бібліотека Івана Франка: Науковий опис. *Український археографічний щорічник*, № 15. С. 656–660.
3. Маслянчук Т. Бібліотека Івана Франка – національне надбання України. *Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка*. Львів, 2010. Т. 2. С. 1017–1024.
4. Франко І. Ученицька бібліотека в Дрогобичі. *Додаткові томи до зібрання творів у 50 т.* Київ, 2008. Т. 53. С. 15–22.
5. Франко І. Допис про дрогобицьку гімназію. *Додаткові томи до зібрання творів у 50 т.* Київ, 2008. Т. 53. С. 10–15.
6. Skład grona nauczycielskiego. *Sprawozdanie Dyrekcji s. k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1878*. Przemyśl, 1878. S. 42–43.
7. Środki naukowe. *Sprawozdanie Dyrekcji s. k. Realnego Gimnazjum imienia Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1876*. Lwów, 1876. S. 32–33.
8. Франко І. Передмова до збірки «Малий Мирон і інші оповідання». *Твори: у 50 т.* Київ, 1981. Т. 34. С. 457–458.
9. Франко І. Борис Граб. *Твори: у 50 т.* Київ, 1978. Т. 18. С. 177–190.
10. Гольберг М. Оповідання Івана Франка «Борис Граб». До проблеми: Іван Франко про читача і читання. *Українське літературознавство*. № 72. С. 43–51.
11. Франко І. Гірчичне зерно (Із моїх споминів). *Твори: у 50 т.* Київ, 1979. Т. 21. С. 316–332.

References:

1. Melnyk Ya. (2010). Biblioteka Ivana Franka [Library of Ivan Franko]. *Biblioteka Ivana Franka: naukovyi opys: U 4 t.* [Library of Ivan Franko. Scientific description: In 4 Vol.] T. 1. Kyiv : Krytyka, pp. 9–29.
2. Fedoruk O. (2010). Biblioteka Ivana Franka: Naukovyi opys [Library of Ivan Franko. Scientific description]. *Ukrainian Archeographical Yearbook*, vol. 15, pp. 656–660.
3. Maslianchuk T. (2010). Biblioteka Ivana Franka – natsionalne nadbannia Ukrainy [The library of Ivan Franko as a national heritage of Ukraine]. *Ivan Franko: dukh, nauka, dumka, volia: Materialy mizhnarodnoho naukovoho konhresu, prysviachenoho 150-richchiiu vid dnia narodzhennia Ivana Franka* [Ivan Franko: Spirit, Science, Thought, Will: Materials of the International Scientific Congress, devoted to the 150th anniversary of the birth of Ivan Franko]. Lviv : Vyd. tsestr LNU im. I. Franka. T. 2, pp. 1017–1024.
4. Franko I. (2008). Uchenytska biblioteka v Drohobychi [Drohobych students library]. *Dodatkovy tomy do zibrannia tvoriv u 50 t.* [Additional volumes to a collection of works: in 50 vol.]. Kyiv : Naukova dumka. Vol. 53, pp. 15–22.
5. Franko I. (2008). Dopys pro drohobytsku himnaziuu [The amendment about the Drohobych gymnasium]. *Dodatkovy tomy do zibrannia tvoriv u 50 t.* [Additional volumes to a collection of works: in 50 vol.]. Vol. 53. Kyiv : Naukova dumka, pp. 10–15.

6. Skład grona nauczycielskiego [Members of teaching staff]. (1878). *Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. Gimnazyum w Przemyślu za rok szkolny 1878* [Report of the Directorate k. k. gymnasium in Przemyśl for the school year 1878]. Przemyśl: Żupnik i Knoller, pp. 42–43.
7. Środki naukowe [Scientific resources]. (1876). W: *Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. Realnego Gimnazyum imienia Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1876* [Report of the Directorate of k. k. Franz Joseph Real Gymnasium in Drohobych for the school year 1876]. Lwów: Nakładem funduszu naukowego, pp. 32–33.
8. Franko I. (1981). Peredmova do zbirky «Malyi Myron i inshi opovidannia» [Preface to the collection of short stories «Little Myron and others stories»]. *Tvory: u 50 t.* [Works in 50 vol.]. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 34, pp. 457–458.
9. Franko I. (1978). Borys Hrab [Borys grab]. *Tvory: u 50 t.* [Works in 50 vol.]. Kyiv : Naukova dumka. Vol. 18, pp. 177–190.
10. Holberh M. (2010). Opovidannia Ivana Franka «Borys Hrab». Do problemy: Ivan Franko pro chytacha i chytannia [Ivan Franko's short story «Borys Hrab». Ivan Franko on the reader and on the reading]. *Ukrainian Literature Studies*, vol. 72, pp. 43–51.
11. Franko I. (1979). Hirchychne zerno (Iz moikh spomyniv) [Mustard seed. From my reminiscing]. *Tvory: u 50 t.* [Works in 50 vol.]. Kyiv : Naukova dumka. Vol. 21, pp. 316–332.